

УДК 908.477-25(036):930.2

Осьмак В. А.

ПУТІВНИКИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. ЯК СКЛАДОВА КИЇВСЬКОГО ТЕКСТУ (ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ)

У статті як органічна складова київського тексту розглядаються путівники ХІХ – початку ХХ ст., зокрема умови і джерела їхньої появи, деякі структурні й стилістичні особливості, а також генетичний зв'язок цього жанру з такими частинами міського тексту Києва, як мемуаристика і наукова киевознавча література.

«Місто як текст» – напрям гуманітарних студій, який набуває дедалі більшої актуальності стосовно Києва. Колосальний масив знань про Київ, накопичений археологами, істориками, краєзнавцями, літературознавцями протягом ХІХ–ХХ ст., переосмислюється й складається у цілісну картину міста як феномену культури. Для дослідження Києва саме як тексту протягом останніх років багато зробили (у різних напрямках) В. Скуратівський, М. Петрівський, В. Малахов, В. Горський, А. Макаров, Н. Яковенко [1] та ін. Чималий інтерес становлять також праці Т. Лютої [2], Т. Суходуб та інших авторів [3].

Вивчення київського тексту поступово виокремлюється в особливу міждисциплінарну галузь і набуває дедалі глибшого теоретичного осмислення, однак рівень його дослідженості поки що зарано вважати достатнім.

Одна з причин цього полягає в тому, що межі київського тексту і його складові означені недосить чітко. Крім того, утворений минулими епохами стереотип сприйняття Києва лише через його сакрум нерідко домінує й у сучасних дослідженнях. Повсякденне буття Києва – люди, звичаї, побут, фольклор тощо – досліджені значно меншою мірою, аніж його святині та їх інтерпретація, зокрема у художніх текстах. Щоправда, останніми роками з'явилося чимало ґрунтовних праць, які змінили цю ситуацію: «Малая энциклопедия киевской старины» та «Киевская старина в лицах. ХІХ век» А. Макарова; «Мecenати Києва» та серія «Київські мініатюри» В. Ковалінського; «Особняки Києва» Д. Малакова й О. Друг, альманах «Киевский альбом» тощо.

І все-таки деякі пласти київського тексту й досі залишаються поза увагою дослідників або ж їх розглядають поверхово. До них, зокрема, належать київські путівники. І це до певної міри парадоксально: з одного боку, як джерело інформації та цитування вони активно присутні у київському тексті, а з іншого – залишаються на маргінесах його досліджень.

У той же час аналіз структури і змісту київських путівників ХІХ – початку ХХ ст. підтверджує наявність у них ознак, спільних з іншими складовими київського тексту, зокрема з художньою літературою та мемуаристикою. Також виявлення кола джерел путівників по Києву дає підстави говорити про їх тісний генетичний зв'язок з іншими видами літератури, зокрема наукової киевознавчої.

Спробуємо простежити, хоча б у загальних рисах, яким чином путівник формується як жанр, розвивається і зрештою виділяється у самостійну складову київського тексту.

Цей процес відбувається на тлі економічних, політичних, соціальних, культурних зрушень, які змінили не лише зовнішній вигляд, а й внутрішній стан і статус Києва. Уже на межі ХVІІІ–ХІХ ст. місто починає втрачати риси провінційності й старожитності, оскільки стає важливим адміністративним, торговельним і фінансовим центром краю (наприкінці позаминулого століття Київ – четверте за чисельністю населення та економічним значенням місто імперії).

У 1798 р. до Києва з Дубно переносять славнозвісний Контрактний ярмарок. 1832 року утворюється Київське генерал-губернаторство і місто стає центром трьох губерній – Київської, Подільської та Волинської. Упродовж другої половини століття у Києві пускає глибоке коріння великий бізнес і згодом місто набуває слави «цукрової столиці» імперії. Стрімко зростає населення (від 62 500 у 1856 р. до 247,7 тис. у 1897 р., а за наступні десять років – до півмільйона осіб) [4]. Місто активно розбудовується, особливо у період «будівельної лихоманки» 1890-х рр., розвивається його інфраструктура й комунальне господарство. Значною мірою змінюється протягом ХІХ ст. соціальний склад населення Києва; зазнає змін і етнічний його характер. Зокрема, зростає і стає однією з найвпливовіших у місті польська громада (головним чином внаслідок того, що після придушення

повстання 1830 р. чимало поляків-вигнанців знайшли притулок у Києві). Дедалі помітнішу роль відіграє юдейська громада Києва, яка зростає з семисот юдеїв, зареєстрованих у 1827 р., до більш як 58 тис. у 1910 р. [5]. У той же час Київ не втрачає значення православного духовного центру, до якого, за свідченням різних джерел, прибувають щороку на прощу 100–150 тисяч вірних з усієї імперії та з-за кордону.

XIX століття стає також періодом, коли докорінно змінюється, так би мовити, «духовний ландшафт» Києва. Старожитності поступаються місцем новому – хоч у забудові, хоч у традиціях (як-от запровадження різдвяної ялинки наприкінці 1840-х рр.). Розбудовується освітня галузь, наука. Більш зримою стає наявність у місті не лише церковної, а й світської культури: з'являються постійні театральні трупи, відбуваються художні виставки, створюються музеї (при Університеті св. Володимира, Київській Духовній академії, Міський музей тощо).

Це час, коли місто чи не вперше почало себе усвідомлювати. І це усвідомлення знаходить відображення насамперед у підвищеній увазі до історії, до минулого. Систематичними стають археологічні розкопки, започатковані зусиллями М. Берлінського, митр. Євгена (Болховітінова) та К. Лохвицького. Вони доводять, що для дослідження минулого Києва першочерговими є численні археологічні джерела, які мають неабияку цінність (своєрідним «поворотним пунктом» у ставленні до київської археології стало «розкриття» Лохвицьким у 1832 р. Золотих воріт). Вивчення історії Києва подвижницьки підтримують професори університету, а згодом і духовної академії. М. Максимович видає у 1840–1841 рр. дві книжки «Киевлянина», пише статті з історії й топографії Києва, редагує «Пам'ятки» Тимчасової комісії для розгляду стародавніх актів. М. Костомаров видає «Акти Південної і Західної Росії», вводячи у науковий обіг колосальний масив історичних джерел. Протягом 1835–1845 рр. працює Тимчасовий комітет з вивчення старожитностей. Від 1882 р. протягом чверті століття виходить «Київська старовина».

Значний внесок у вивчення історії Києва роблять також його губернатори – Д. Бібіков (сприяв утворенню у 1843 р. Археографічної комісії) та І. Фундуклей. Останній сам був археологом та істориком, автором кількох ґрунтовних праць з історії, археології й топографії Києва та Київської губернії.

Нарешті 1872 року в Києві було затверджено Історичне товариство Нестора-літописця, яке видало за час своєї діяльності при Київському університеті св. Володимира 48 випусків «Чтений в историческом обществе Нестора-литописца» [6].

Отже, як бачимо, київські путівники з'явилися на добре підготовленому ґрунті. Яке місце посідають вони у киевознавчій літературі? Можна сказати, що це своєрідна «верхівка айсберга». Підґрунтя ж утворюють такі «класичні» джерела, як літописи, «Киево-Печерський патерик», «Тератургіма» й «Синопис»; до них прилучаються новітні дослідження археологів та істориків. Автори путівників також послуговуються документальними джерелами, які було опубліковано в «Актах...», «Київській старовині» тощо.

Своєрідним проміжним етапом між академічними працями з історії Києва й таким популярним жанром, як путівник, тривалий час слугували так звані «Описи», першим із яких, безперечно, слід назвати «Короткий опис Києва» Максима Берлінського, виданий 1820 р. Наступним помітним кроком у цій галузі стало видання (двічі – у 1858 та 1868 рр.) двотомного «Опису Києва» Миколи Закревського. Обидва ці видання (так само, як і пізніші, приміром, «Київ» Зінаїди Шамуріної, що вийшов друком 1912 р.) не мають звичної для нас сьогодні структури путівника. Спосіб викладу тяжіє до академічного (наприклад, Закревський розлого цитує іншомовних авторів мовою оригіналу і додає російський переклад). Принцип побудови «Описів» (та й більшості путівників) можна було б назвати хронологічно-географічним: як правило, вони містять загальний огляд історії міста й окремі статті про найважливіші пам'ятки та сучасні авторам об'єкти, розміщені за принципом місцезнаходження (Лавра, Старе місто, Печерськ, Поділ). Щоправда, «Опис» Закревського у цьому аспекті є винятком: статті у ньому розміщено в алфавітному порядку.

Говорячи про структуру київських путівників означеного періоду, варто наголосити на тому, що їх «географія», як і добір об'єктів зображення, мала чітко визначені ідеологічні засади. Хоч на «обличчі» міста у XIX ст. і з'являлися нові риси, у свідомості воно усе ще залишалося лише «православною Меккою». Таке сприйняття знаходило відображення не тільки у путівниках, а й у художній літературі та наукових дослідженнях. Київський текст XIX ст. свідомо творить образ міста на основі двох засадничих ідеологем: «Київ – мати міст руських» та «Київ – Єрусалим землі руської». За висловом академіка О. Білецького, для більшості авторів того періоду Київ був «...естетичним об'єктом, незмінним у своїй суті: суть ця – прекрасна й сповнена слави старовина»; «через усю літературу XIX ст. проходить... пейзаж Києва, на якому найяскравіше виділяються золоті церковні куполи...» [7]. Тож не дивно, що, наприклад, «Путеводитель к святыне Києва», виданий 1891 р. Київським Свято-Володимирським братством [8], містить лише інфор-

мацію про православний Київ – Печерську лавру, Софійський та Михайлівський собори, стародавні храми Подолу тощо. Навіть у радянському виданні 1929 р. «Київ. Довідна книга» [9] першим за передмовою є розділ «Церкви й монастирі в світлі атеїзму».

Автори київських путівників творять образ міста, у якому сакральне очевидно домінує над профанним. Частково це можна пояснити тим, що доволі тривалий час (фактично до кінця 1880-х – початку 1890-х років) видання «Описів» або путівників лише в останню чергу мало комерційну мету. Авторами більшості краєзнавчих видань того часу були кияни, які щиро цікавилися історією свого рідного міста, пишалися Києвом і вважали за честь зберігати й пропагувати його культуру: «Киев не может состязаться в древности с Афинами, ни в огромности с Пекином; в нем антикварий не найдет развалин Пальмира, и путешественник не увидит пирамид Египта, изумляющих своею огромностью. Он не был повелителем света, как Рим, не был законодателем ветреной моды, как Париж, но, несмотря на все это, Киев есть священное достояние Русских! Это есть место, откуда христианская религия распростерла благосклонные лучи по всему небосклону Русскому. Это есть колыбель просвещения для потомков Славян, служившая и вторыми Афинами для нас. Кратко, Киев, знаменитый величием и несчастьями, есть краса в истории нашего отечества, есть лучший брильянт в короне наших государей!» – писав Микола Закревський [10]. На відміну від комерціалізованих сучасних видань, для путівників XIX – початку XX ст. характерним є виразний етичний компонент.

Зовнішнім вираженням цього морального підґрунтя є досить великий ступінь свободи в оцінках і характеристиках, відчутна авторська індивідуальність, суб'єктивізм, зокрема у добірї деталей, які привертають увагу. Ця риса споріднює київські путівники й описи і з художньою, і з мемуарною літературою. Наведемо як приклад буквально дослівну подібність фрагмента з книжки «Киев» Зінаїди Шамуріної та спогадів Олександра Вертинського. У Шамуріної читаємо: «Около того же Михайловского монастыря, а особенно у Лавры... скопляются нищие – калеки, слепые, старики и старухи, из которых многие, сидя на земле, читают вслух по распухшей от грязи книжке – псалтырю или молитвеннику – невнятным тягуче-ровным голосом. Крестьяне богомольцы, слушая непонятные, а потому представляющиеся особенно значительными, слова, и кладут копеечки в стоящую рядом с нищим деревянную чашку...» (курсив мій. – В. О.) [11]. Порівняємо цей фрагмент із текстом Вертинського: «Слепые украин-

ские кобзари с сивыми чубами и усами крутили рукоятки своих стонущих жалобно кобз... и голосили, истошными надрывными голосами рассказывая доверчивым бабам невероятные истории из жизни святых и мучеников. <...> Сердобольные – украинские “молодицы”, с головой укутанные в теплые платки, заливались слезами и кидали трудовые копейки в деревянные чашки, выставленные для сбора пожертвований» (курсив мій. – В. О.) [12].

Варто також зазначити, що далеко не завжди автори путівників означеного періоду позитивно ставилися до сучасності. Приміром, К. Шероцький у своєму путівнику «Київ», виданому 1917 р., критикує нову, «буржуазну» й «холодну», забудову Хрещатика [15]. Це споріднює позицію молодого автора (на момент виходу путівника Шероцький мав 31 рік, і, здавалося б, у такому віці він міг би більш схвально ставитися до нового) з тим, як сумував у «Печерських антиках» Микола Лесков (значно старший на момент їх написання) за зниклим, зруйнованим Печерськом своєї юності.

Критичне (у кращому разі – нейтральне) ставлення до сучасності – одна з характерних ознак київського тексту XIX – початку XX ст. Беззаперечним центром тяжіння, навколо якого утворюється мотивна структура київського тексту (і путівників зокрема) та кристалізується «набір» локусів, є зачароване вдивляння у минуле міста: «Киев – город с богатой историей, с своими местными героями, давно привык любить все, что напоминает о его славном прошлом» [13]. Ба, більше, «весь Киевский период русской истории, оваянный тревогой и бурей, теперь на отдалении веков кажется нам прекрасным, полным движения и жизни, как ни один из последующих периодов» [14].

Виходячи саме з цих позицій, автори путівників намагалися окреслити й певні маршрути, суголосні їхньому відчуттю міста, як це, наприклад, робить К. Шероцький: «Киев – город нескольких эпох: великокняжеской, польско-литовской, козацкой, современной. В такой последовательности удобнее всего и изучать его, тем более, что все эти эпохи связаны топографически. Начав с Золотых ворот, осматриваем верхний или древний Киев, потом Подол (центр литовско-козацкого периода), Печерск и Новое Строение. Вместе с тем Киев и город-святыня, а также центр экономической и культурно-просветительный; в этом отношении обзор Киева в указанном порядке по настоящему путешводителю будет также наиболее целесообразным» [15].

Система координат, яку створюють запропоновані авторами путівників туристичні маршрути, перетинається зі шляхами, що їх протягом

століть торували до Києва й у Києві прочани. Насамперед це Києво-Печерська лавра, Софія, Михайлівський Золотоверхий та Андріївська церква у Старому місті, Поділ з його церквами й академією. Ті ж самі вектори знаходимо й у художній літературі XIX – початку XX ст. (а за деякими винятками, як-от спогади О. Вергинського та автобіографічна проза К. Паустовського, – й у середині минулого сторіччя).

Через спільний об'єкт дослідження, засвоєння, опису – Київ – путівники поєднуються, з одного боку, з киевознавчою науковою літературою, а з другого – з корпусом текстів, які художньо осмислювали місто. Разом ці складові київського тексту творили й творять його образ як міста, в якому вічне не лише співіснує з сьогоденням, а й живить його своїм духовним змістом.

1. Яковенко Н. Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-ві роки) / Н. Яковенко // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К. : Критика, 2002. – С. 296–330.
2. Люта Т. Сакральна топографія Києва за Афанасієм Кальнофойським / Т. Люта // Київська старовина. – 2005. – № 5. – С. 117–128.
3. Образ міста в контексті історії, філософії, культури : киевознавчі читання. – К. : ПАРАПАН, 2005. – 200 с.
4. История Киева : в 3 т., 4 кн. / Гол. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К. : Наук. думка, 1982–1985. – Т. 2 : Киев периода позднего феодализма и капитализма. – 1984. – С. 126, 316.
5. Michael F. Hamm. Kiev: A portrait, 1800–1917 / Michael F. Hamm. – Princeton : Princeton University Press. – 1993. – P. 117–134.
6. Линёва Е. А. Предпосылки и история зарождения отечественной археологии / Е. А. Линёва // Vita Antiqua. – 1999. – № 1. – С. 99–106.
7. Білецький О. І. Образи Києва в художній літературі : в 5 т. / О. І. Білецький. – К. : Наук. думка, 1965–1966. – Т. 4. – 1966. – С. 548, 564.
8. Путеводитель к святыне Киева: С планом и видами г. Киева. – К. : Изд-во Киевского Свято-Владимирского братства, 1891. – 102 с.
9. Київ. Довідна книга. – К. : Пролетарська правда, 1929. – 142 с.
10. Закревский Н. Описание города Киева. Предисловие к 1-му изданию. – Т. 1. – М. : Изд-во Московского университета, 1868. – С. 1.
11. Шамурина З. Киев / З. Шамурина. – М. : Издание Т-ва «Образование», 1912. – С. 80–81.
12. Вергинский А. Дорогой длинною / А. Вергинский. – М. : Правда, 1990. – С. 23–24.
13. Шамурина З. Вказ. праця. – С. 81.
14. Там само. – С. 23.
15. Шероцкий К. В. Киев : путеводитель / К. В. Шероцкий. – К. : Изд-во С. В. Кульженко, 1917. – С. 336.

V. Osmak

GUIDE-BOOKS OF SIXTH – EARLY XXTH CENTURY AS A CONSTITUENT OF KYIV TEXT (TO THE STATEMENT OF PROBLEM)

This article deals with guide-books of XIXth – early XXth century as a constituent of Kyiv city text and, in particular, with the reasons and sources of their development, structural and stylistic trends. There is a genetic connection of guide-books with other parts of Kyiv text, such as memoirs and scientific studies on Kyiv history, analysed in the article.

УДК 2(092):221.3

Капранов С. В.

МІРЧА ЕЛІАДЕ ЯК ДОСЛІДНИК ДАОСИЗМУ

У статті розглянуто дослідження та інтерпретацію даосизму в працях Мірчі Еліаде (1907–1986). Основну увагу приділено його поглядам на даосизм загалом і даоську алхімію зокрема, а також зв'язку між даосизмом і шаманізмом.

Наукова спадщина, життя і творчість Мірчі Еліаде (1907–1986) стали предметом численних досліджень [1]. Інтерес науковців до цієї теми зростає, як показало засідання великої секції, присвяченої М. Еліаде, на Міжнародній науковій конференції Європейської асоціації релігієзнав-

ців (EASR) та Міжнародної асоціації істориків релігії (IAHR) у Бухаресті у вересні 2006 р. У ній брали участь такі відомі дослідники, як С. Александреску, Б. Ренні, М. Л. Ріккетс тощо [2]. Свій внесок у вивчення спадщини М. Еліаде зробили і російські науковці: А. Забіяко, Є. Логіновська,